

CRKVA SV. ANDRIJE NA ČIOVU

Ivo Babić

UDK 73. 033. 1: 726. 71. (497. 5) »07/08«

Izvorni znanstveni rad

Ivo Babić

Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu

Na brijegu Balan na Čiovu diže se crkva sv. Andrije. U njoj je otkriven plutej i tranzena koju se može datirati u VI./VII. stoljeće. Vjerojatno je crkva podignuta u to doba, i to moguće unutar bizantskog kastruma.

Prilikom nedavnih zahvata na crkvi sv. Andrije na vrhu Balan na otoku Čiovu u blizini Trogira otkrivena je ukrašena ploča oltarne ograde ugrađena u postojeći oltar.¹

To je bio povod da započnu istražni radovi koji su u tijeku.² Tom prigodom nađena je i kamena rešetka u zazidanom prozoru apside. Otučena je i žbuka s vanjskih zidova. Iskapanja u unutrašnjosti i skidanje žbuke dat će više podataka o ovoj crkvi, o njenoj povijesti s različitim sljedovima gradnja i dogradnja. Stoga su ovo tek prethodna izvješća s nešto potanjim opisima kamenog namještaja.

Crkva je dvodijelna, naknadno produžena građevina od koje je stariji dio onaj uži, istočni s apsidom. Uz crkvu, s njene južne strane, strše ostaci svodne konstrukcije nad gustirnom koja je imala za skladištenje vode prirodnu rupu, jamu u stijeni. Donedavno su se uz crkvu razabirali ostaci starijih građevina.³ Pred pročeljem crkve vidi se grobna ploča.

¹ Naravno, oltari su posebno zanimljivi za nalaze starih ulomaka. Na Čiovu u crkvi sv. Teodora (groblje sela Okrug) u oltaru je ugrađen ulomak predromaničkog pluteja. U Sv. Barbari u Trogiru kao stipes oltara poslužila je antička spolia s kanelurama na kojoj je naknadno urezan ranokršćanski križ. U oltaru crkve sv. Mihajla u Pakljenom na Šipanu pronađeni su ranokršćanski mramorni ulomci. Dakako, najzanimljiviji su i najslojevitiji nalazi iz oltara - grobnice - kapele Sv. Duje u Splitskoj katedrali.

² Koristim se prilikom da zahvalim fra Stipi Pupiću Bakaču koji me ljubazno obavijestio o nalazima.

³ Usp. *I. Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj, sv. II., str. 294, bilj. 6.

Položaj i toponimija

Crkva sv. Andrije smještena je na Čiovu na maloj zaravni vrh brijega zvanog Balan. S južne strane tog brijega nad morem u zaljevu Saldun dižu se strme litice i survane kamene gromade oblikujući međuprostore u do jučer ubavom, upravo scenografski slikovitom i patetičnom ambijentu s pripećcima, mediteranskim raslinjem, s čempresima i rogačima.⁴ Sa sjeverne strane blaži je pad terena. Niže, na sjevernoj strani, po padinama tog uzvišenja, rasprostiru se kuće trogirskog predgrada na Čiovu. Brdo Balan zatvara Trogiru vidokrug prema jugu. Naime, Trogir smješten u morskome tjesnacu, ima relativno skućeno obzorje, tako da nema pogled prema otvorenom moru. S vrha Balan gledajući prema sjeveru vidi se grad i obližnje polje okruženo brdima, dok se prema jugu pogled otvara na zaljev Saldun. S tog motrilišta, gledano prema zapadu, vidi se zapadni rt Čiova koji se približava kopnu poluotoka Jelinka, gdje se otvaraju morska vrata za pristup u akvatorij oko Trogira. Tamo, u blizini zapadnog rta Čiova nalazi se uzvišenje karakterističnog naziva Stražica vidljivo, dakako, s Balana. Dakle, vrh Balan za Trogir je iznimno važan kao strateško mjesto pa je stoga bilo predodređeno za promatračnicu ili pak fortifikaciju, pogodno za promatranje i dojavljivanje o stanju iza optičke barijere. Toj je svrsi, spominjemo usporedbe radi, služila Zadranima utvrda Sv. Mihovil na otoku Ugljanu. Omišani su za nadzor područja koja nisu vidljiva iz samoga grada na sjever prema kanjonu Cetine, koristili tvrđavu Starigrad.⁵ Vjerojatno je stoga i vrh Balana bio strateški vrednovan već od prethistorije. Oko Trogira kao središnjeg naselja bila je naime razapeta mreža gradina i gomila, na kopnu ali i preko morskog tjesnaca, na Čiovu nadgledajući kopnene i morske putove.⁶ Historičar Ivan Lucić još je u XVII. stoljeću razaznavao spletove zidova koje je prepoznao kao sustav utvrda iz XIV. stoljeća, iz vremena ratova Ugarske i Genove protiv Venecije. Tako spominje ispod brijega Balan veliki suhozid i veliko kamenje koje bi, pretpostavlja, moralo biti upotrijebljeno za malo utvrđenje ili više stepeničastih šančeva.⁷ No možda se radilo o tragovima iz još starijeg doba. Radilo se, moguće je, o ostacima ranije gradine ili pak kasnije bizantske utvrde. Za bizantsku utvrdu govori sama činjenica da se radi o strateški važnome mjestu uz koje je crkva i gustirna, što su objekti uobičajeni uz bizantske fortifikacije iako se gustirne mogu naći uz kasnoantičke crkve koje nisu u sastavu kastruma.⁸

⁴ Na tim hridinama razabiru se crne mrlje bitumena. O bitumenu, paklini na Čiovu pisao je iscrpno u XVIII. stoljeću A. Fortis; usp. A. Fortis, Putovanje po Dalmaciji, Zagreb 1984, str.159.

⁵ Usp. V. Kovačić, Omiška tvrđava Starigrad, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 25, 1985., str. 161-184.

⁶ I. Babić, Gradine i gomile između Trogira i Splita u odnosu na prirodne putove, Materijali XVI, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Muzej Kosova - Priština, Peć, 1978, str. 61-67, isti, Prostor između Trogira i Splita, Trogir 1984, str. 31.

⁷ I. Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru I, Split 1979, str. 682. Neki od zidova mogli su biti ostaci kamenih prepreka (*protheisma*) kakvi se pružaju pred zidinama ranobizantskih utvrda - usp. Ž. Tomičić, Svetojanj - kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu, Arheološki radovi i rasprave, 12/1995, str. 299.

⁸ Usp. Z. Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočno jadranskom priobalju i otocima, Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali

Crkva sv. Andrije na Čiovu

Sam naziv lokaliteta Balan upućuje na utvrđenje. Toponimi sa sufiksom an predslavenskog su podrijetla; česti su u neposrednoj okolici Trogira i Splita, za razliku, od obližnjeg Kaštelanskog polja gdje su slabiji tragovi predslavenskog toponomastičkog sloja. Naziv Balan blizak je imenu naselja Bale u Istri (*castrum Vallis*).⁹ Srodan je toponimu Bol - lokalitetu u Splitskom polju (godine 1192. piše se *a Ballo terra*) ili pak nazivu naselja Bol na Braču koji su, smatra se, u vezi s latinskom riječju *vallum* u značenju jarak, šanac.¹⁰

Uzvišenje Balan je pogodno ne samo za gradnju fortifikacija, već se i pristoji za religiozno - estetske intervencije u prostoru. Crkva sv. Andrije bila je također estetski i religijski biljeg na vrhu brda koji zatvara prema jugu uski krug obzorja prema Trogiru.¹¹

SADJ, XXII; Novi Sad 1986, 124 - 134. Usp. također V. Kovačić, Kasnoantička cisterna u Bolu na Braču, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 26/ 1986 - 1987, str. 23-32.

⁹ B. Marušić, Doprinos proučavanju povijesno - umjetničkih spomenika Kaštela Bale u južnoj Istri, Starohrvatska prosvjeta ser. III. - sv. 13, str. 81.

¹⁰ P. Skok, Postanak Splita, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, sv. I, Dubrovnik 1952, str. 27.

¹¹ Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina našeg stoljeća divlja izgradnja sasvim je zaokružila i sakrila crkvu. Usp. I. Babić, Urbanistički promašaji, Slobodna Dalmacija, 12. X. 1971.

Titular

Sv. Andrija apostol legendarni je zaštitnik i utemeljitelj crkve u Konstantinopolu.¹² Posvete crkava sv. Andriji ukazuje skoro u pravilu na ranokršćansko, zapravo ranobizantsko razdoblje kad se taj kult širi diljem istočne jadranske obale.¹³ Iz ranokršćanskog su doba i dvojne bazilike u obližnjem Splitu od kojih je jedna bila posvećena sv. Andriji.¹⁴ Njemu je bila posvećena i ranokršćanska crkva u Bačini (Sladinac) kod Ploča.¹⁵ Tom je apostolu na otoku Braču bila posvećena crkva (Sv. Jadre) smještena na pola puta od uvale Splitska i naselja Škripa.¹⁶ Skoro je u potpunosti sačuvana ranokršćanska crkva sv. Andrije u Zadru.¹⁷ Kod Zatona u blizini Nina, u luci antičke Aenone, otkrivena je ranokršćanska bazilika posvećena sv. Andriji.¹⁸ U predromaničkoj crkvi sv. Andrije što se diže uz zidine ranobizantskog kastruma na otoku Vrgadi ugrađeni su stariji ulomci što ukazuju na njene ranije ranije početke.¹⁹ I nestala crkva sv. Andrije na otoku Ugljanu što se dizala podno utvrde Sv. Mihovil vjerojatno bijaše iz kasnoantičkog, ranobizantskog razdoblja.²⁰ Na sjevernom Jadranu primjerice ranokršćanskom razdoblju pripadala je i crkva sv. Andrije na groblju naselja Punta Križa na južnom Cresu po kojoj se naziva i uvala Jadrišnica.²¹

¹² Usp. *L. Réau*, *Iconographie de l'art crétien*, III, 1, Paris 1958, str. 77. Mit o Sv. Andriji zaštitniku Konstantinopola nije se ustalio prije kraja VI. i početka VII. stoljeća; usp. *F. Dvornik*, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostole* Andrew, *Dumbarton Oaks Studies Four*, Cambridge 1958.

¹³ Usp. *B. Migotti*, Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave*, 11/1988, str. 140; *I. Goldstein*, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992, str. 49.

¹⁴ *T. Marasović*, *Fouilles de la basilique paléochrétienne de St. André à Split*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, 1984, str. 255-266. U samom gradu postojala je još jedna crkva sv. Andrije u blizini južnih, lukovima rastvorenih zidina Dioklecijanove palače, pa joj odatle i naziv *in fenestris, de fenestris* - usp. *F. Buškariol*, *Marginalija uz crkvu svetoga Andrije u Splitu*, *Kulturna baština*, 17/1987, str. 38-39.

¹⁵ *I. Fisković*, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanje hrvatskog arheološkog društva, sv. 5, Split 1980, str. 214. Naime, po predaji crkva bijaše posvećena tom apostolu.

¹⁶ *I. Fisković*, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII-IX, 1982, str. 159-216, *M. Migotti*, o. c. (13), str. 140, bilj. 35. *J. Belamarić*, *R. Bužančić*, *D. Domančić*, *J. Jeličić* - *Radonić*, *V. Kovačić*, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994, str. 73, 78.

¹⁷ *I. Petricioli* - *S. Vučenović*, *Crkve sv. Andrije i sv. Petar Stari u Zadru*, *Diadora*, 5, 1970, str. 117-202.

¹⁸ *P. Vežić*, *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* sv. 12/1986, str. 169.

¹⁹ *M. Domijan*, crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja i konzervatorskih istraživanja, *Starohrvatska prosvjeta*, III/13, 1982, str. 126; *P. Vežić*, o. c. (18), str. 174.

²⁰ *N. Jakšić*, *Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, *Razdio povijesnih znanosti*, sv. 28 (15), 1989, str. 99-100.

²¹ *A. Mohorovičić*, *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera*, *Ljetopis JAZU*, Zagreb 1957, str. 491.

Naravno, sve crkve posvećene tom apostolu ne moraju biti sagrađene tijekom kasnoantičkog razdoblja.²²

Očito je da je najveća učestalost posveta upravo u prostorima uz more i, posebno, na otocima. Po sv. Andriji, na južnom Jadranu nedaleko od Dubrovnika, nosi ime otok Sv. Andrija na pučini, na kojem se nalazio benediktinski samostan (*sancti Andree de Pelago*).²³ Na srednjem Jadranu, na otoku Svecu (Komižani ga nazivaju Sućadrijevac) na kojem se nalazio bizantski kastrum i kasnije benediktinski samostan, crkva bijaše posvećena upravo sv. Andriji.²⁴ U Kvarneru sv. Andrija je titular crkvice na otočiću Iloviku.²⁵ Na sjevernom Jadranu pred Rovinjem nalazi se otok Sv. Andrija (zvan i Sera) s ranokršćanskom crkvom posvećenom tom apostolu.²⁶

Na osnovi samog titulara već su iznesene pretpostavke da se i u slučaju Sv. Andrije na Čiovu radi o kulturnom mjesu koje datira iz ranokršćanskog doba.²⁷

Sveti Andrija je i zaštitnik mornara i ribara. Prema legendi, uskrsnuo je četrdeset ribara koji su se utopili u moru.²⁸ O crkvi sv. Andrije na Čiovu brinula se neko vrijeme bratovština ribara, što je bio slučaj i sa crkvom sv. Andrije na Vrgadi. Još se pamte pučke predaje i običaji vezani uz crkvu sv. Andrije na Čiovu.²⁹

Povijest

Crkva sv. Andrije spominje se u brojnim ispravama. U notarskom spisu 1273. godine o zamjeni dobara navodi se zemlja u vlasništvu samostana sv. Andrije: *terre monasterij sancti Andree*.³⁰

Ostavština Budića sina Jurića sastavljena je 20. VIII. 1274. *in domo ecclesie sancti Andree de Boua*.³¹ Bratovštine sv. Andrije sjetila se 3. IX. 1279. u

²² Primjerice crkva sv. Andrije kraj Smokvice na Korčuli sagrađena je tijekom kasnog srednjeg vijeka - usp. I. Fisković, *Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser. - sv. 14, str. 242.

²³ I. Ostojić, o. c. (3), str. 459.

²⁴ B. Kirigin, A. Milošević, *Svetac*, *Arheo* 20/1981, str. 45.

²⁵ A. Mohorovičić, o. c. (21), str. 493.

²⁶ A. Mohorovičić, o. c. (21), str. 494.

²⁷ Usp. B. Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb 1990, str. 11.

²⁸ Usp. J. de Voragine, *La légende dorée*, vol. I, Paris 1967, str. 40 - 41.

²⁹ Stariji Trogirani pamte običaj da se bolesni valjaju na grobnoj ploči pred crkvom. Analogni običaj poznat nam je u selu Marini gdje su se oboljeli od kostobolje običavali valjati na jednoj ploči na dnu crkve - pećine Sv. Jakova zazivajući ozdravljenje riječima "sv. Kate prostri kosti". Majke su preporučivale djeci da se umiju vodom iz cisterne uz crkvu sv. Andrije. Sa siromašnim Zagorcima, zvanima *junaci*, koji su služili u trogirskih težaka, zbijali su šale pričajući im kako trebaju čekati uz crkvu da im sveti Andrija na dan svojega blagdana dodijeli kabanice.

³⁰ M. Barada, *Trogirski spomenici*, I. dio, sv. I, Zagreb 1948, str. 471.

³¹ M. Barada, *Trogirski spomenici*, I. dio, sv. II, Zagreb 1950, str. 41.

svojoj ostavštini Slava kći Dobromira.³² Godine 1378., u vrijeme ratovanja Genove i Ugarske s Venecijom, Trogir, čija je luka bila poprište bitke, sustavno se učvršćuje pa se grade i utvrđenja oko uzvisine do crkve sv. Andrije oko Balana na Čiovu, o čemu iscrpno u XVII. stoljeću piše historičar Ivan Lucić.³³ U istom stoljeću niz podataka o crkvi zabilježio je i Pavao Andreis: “Crkva sv. Andrije smještena je na ispupčenosti jednog malog brežuljka, koji se nadvisuje nad objema lukama otoka. U svojim je počecima to bila mala crkva, koja se povećala nema dugo ljubavlju nekih pobožnih, koji su prionuli da je učine većom nego što jest. Ovdje su boravile zatvorenice sv. Benedikta, i tu se još vide tragovi jednog bunara koji je služio za njihovu upotrebu te nekoliko manjih gradnjica koje su njima služile kao zaklonište. U ovom malom samostanu bila je jedna velika žena po rođenju, ali još više zato što je bila sestra blaženog Augustina Kažotića, koji je bio zagrebački biskup, a zatim u Luceri. Poslije nego što je s ovog mjesta samostan zatvorenica bio premješten, naslijedio je na upravi crkvice jedan pustinjač, ali pošto je ovaj preminuo, ovdje se uvela godine 1615. jedna bratovština ribara”.³⁴

Smatramo da bi se ovako mogla rekonstruirati povijest lokaliteta i crkve: na strateški važnome mjestu, valjda fortifikaciji vrednovanoj još u prehistoriji, podignuta je krajem VI. ili početkom VII. stoljeća bizantska utvrda - promatračnica u čijem sklopu je bila i crkva sv. Andrije. Zbog strateškog značenja u XIV. stoljeću položaj se ponovno učvršćuje kako se odatle vrše promatranja prema pristupu Trogiru s morske, jugozapadne strane. Crkvu su s vremenom preuzeli redovnici pustinjaci kojih je bilo na više mjesta na Čiovu pa tako i uz crkve sv. Mavra opata i Gospe pokraj Mora, u pećini pod sadašnjim samostanom sv. Ante na Dridu.³⁵ U crkvu je naknadno smješten minijaturni ženski benediktinski samostan nastavljajući ranije predbenediktinske monaške tradicije. Samostan je moguće bio podređen ženskom benediktinskom samostanu sv. Nikole (sv. Dujma) u Trogiru.³⁶ Gašenjem redovničkog života o crkvi se brine bratovština ribara.

³² M. Barada, Trogirski spomenici, I. dio, sv. II, Zagreb 1950, str. 195.

³³ I. Lucić, o. c. (7), str. 682.

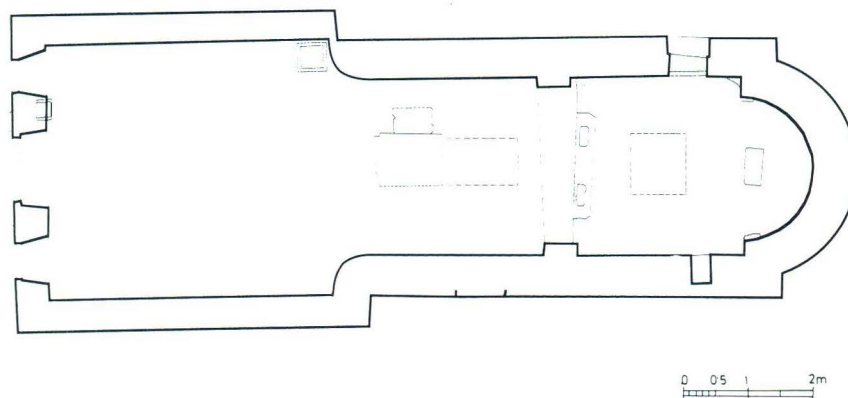
³⁴ P. Andreis, Povijest grada Trogira, I, str. 338-339. Slijede opisi zemljišnih posjeda samostana.

³⁵ Na Čiovu je monaštvo bilo veoma rasprostranjeno; o crkvi sv. Mavra opata nedaleko od sela Žedno uz koju još u XVII. st. prebivaju monasi usp. P. Andreis, o. c. (34), str. 340. Crkva i franjevački samostan sv. Ante (Sv. Marija na Dridu) podignuta je nad pećinom s veoma značajnim titularom sv. Antuna opata i Magdalene; usp. P. Andreis, o. c. (34), str. 340. Na žalost, pred spomenutom pećinom upravo su izgrađene garaže. Postojeći pustinjački stanovi i crkva Gospe od Prizidnice na splitskoj strani Čiova, na južnoj strani uz pripečke nad provalijom, u osami, vjerojatno prenose starije tradicije. O ženama koje su živjele u samoći uz crkvu Gospe pokraj Mora usp. I. Lucić, n. d. vol. II., str. 1006. Odredbe Trogirskog statuta i njegove nadopune iz 1416. zabranjuju stanovanje na Čiovu svima osim pustinjacima i gubavcima, usp. Statut grada Trogira, Split 1988, str. 222. Usp. također I. Babić, Kulturna i umjetnička baština Trogira, Komentar VIII knjige u P. Andreis, o. c. II (30), str. 125, bilj. 65.

³⁶ Redovnici iz grada zarad nadzora nad sezonskim radovima na svojim posjedima i zbog efikasnije eksploatacije svojih težaka povremeno borave u široj okolici. Tako

Opis zdanja, analogije i datacija

Crkva sv. Andrije kao cjelina, stari i produženi dio zajedno, duga je oko 13 m. Novi, pridodani dio je širi u odnosu na stariji dio crkve. Novi dio širok je 5 m, stariji pak oko 4 m. Stari i novi, pridodani dio razlikuju se i po širini zidova; stariji dio ima naime deblje zidove; novi, pridodani dio ima zidove debele oko 51 cm, stariji pak oko 63 (65) cm. Između novog i starijeg dijela postoji razlika ne samo u dimenzijama, već i strukturi zida iako je ono na oba dijela veoma rustično i neujednačene građe.

Tlocrt crkve sv. Andrije na Čiovu (po R. Bužančiću)

Na zapadnom su pročelju romanička vrata s karakterističnim romaničkim srpastim lukom, iako je luk vjerojatno naknadno ugrađen, što bi se moglo pretpostaviti s obzirom na činjenicu da su segmenti luka nepravilno, zapravo naopako složeni. Ta vrata mogla su naime pripadati starijoj crkvi pa bi bila prenesena na novi prošireni dio u vrijeme produženja, kad je uništeno zapadno pročelje stare crkve. Na zapadnom pročelju su osim vrata još i dva prozora pravokutnog oblika. Nad vratima je okulus otvoren unutar kamene ploče. Nad pročeljem se diže preslica, zvonara sa dva stupa i lukom nad njima. Na starijoj jezgri crkve na sjevernoj strani otvorena su naknadno vrata nad kojima je u funkciji nadvratnika ugrađena kamena greda s urezanim polukrugovima. Da se radi o sekundarnoj upotrebi grede, odnosno o naknadnom otvaranju vrata,

trogirski benediktinci iz samostana sv. Ivana Krstitelja navraćaju na svoj otočić Fumiju na kojem se nalazi kasnoantička crkva sv. Eufemije da bi nadzirali ribolov u akvatorijem nad kojim su polagali posebna prava. Usp. *I. Ostojić*, o. c. sv. II, str. 276. Na Čiovu je, izvana svog matičnog samostana sv. Nikole (sv. Dujma) boravila redovnica Marija koju je njezin svak u žestokoj svadi godine 1281. obijedio da se veoma slobodno ponašala na Čiovu (tankočutnost i obziri nalažu nam izostavljanje detalja). Dokument v. kod *M. Barada*, o. c. (30). II. dio, sv. 1, str. 158.

zaključuje se i po dimenzijama grede koja je šira od okvira vrata i uz to

asimetrično ukomponirana. Na apside je uski prozor s kamenom rešetkom nedavno otkriven ispod žbuke. Na južnoj se strani starog dijela crkve razabire zazidani prizemni uski otvor dimenzija 123x48 cm.

Crkva je danas prekrivena crijepom osim apside koja je prekrivena škrljevačkim pločama. Na dijelu stare jezgre u početnim slojevima krovnog pokriva preostalo je još nekoliko redova škrljevačkih ploča. U unutrašnjosti crkve (njezina starog i novog dijela zajedno) razina je podijeljena na dva dijela. Svetište je uzdignuto za visinu jedne stepenice do para lezena u starijem dijelu crkve. Tu se pred stepenicom u podu naziru i rupe, utori za oltarnu pregradu. Postojeći oltar postavljen ispred apside koristi kao mensu kasnoantičku ploču (plutej) oltarne ograde. Stari oltar nalazio se, kako je to izgleda bilo uobičajeno u kasnoantičkim crkvama, na početku same apside. Naime, kao stipes ranijeg oltara prepoznajemo postojeći kameni blok u središtu apside s tragovima ranije obrade (radi se izgleda o spoliji antičkog porijekla). U staroj jezgri u blizini oltara, u južnom zidu nalazi se ponara. U nižem dijelu vidi se grobna ploča. U novom dijelu u podu je ugrađena kamenica.

Stariji dio crkve podijeljen je s jednim parom lezena. Samo je dio prostora nadsvoden, i to onaj nad svetištem od apside do dviju nasuprotnih lezena. Apsida je presvodenjena polukalotom. Na rubovima apside, na mjestu gdje počinje polukalota ispupčene su dvije konzole. U ostalim dijelovima crkve (stare jezgre i novog, dodanog dijela, vide se grede krovne konstrukcije. Izvana, u eksterijeru, razlika nadsvodenog dijela i onog bez svoda prepoznaje se u različitoj artikulaciji krova, u njegovoj visini i nagibu, s tim da je krov nad nadsvodenim dijelom niži. Moglo bi se pretpostaviti da je svodna konstrukcija izrađena nad dijelom stare jezgre tek u ranom srednjem vijeku kad se ranokršćanske crkve presvoduju i kad se zidaju lezene i pojačavaju zidovi.³⁷ No za sigurnije zaključke treba pričekati nastavak istraživanja.

Stara jezgra crkve duga je oko 8,25 m; široka je pak 4,10 m; debljina zida, spomenuto je, iznosi 63 cm (65 cm). Radi se o niskom i izduženom zdanju. Naravno, crkva je mogla biti izvorno i duža, no smatramo da je nakon rušenja njenog zapadnog pročelja prilikom adaptacije, tj. do dodavanja novog dijela, ipak sačuvala staru dužinu. Moglo bi se zaključiti s obzirom na razliku dužine južnog i sjevernog dijela, da je izvorno bila skošenog zapadnog pročelja što nije rijedak slučaj kod kasnoantičkih crkava, i to ne samo kod monumentalnih bazilika već i kod malih svetišta. Vanjski zid apside visok je oko 2,20 m; južni zid je visok samo oko 2,70 m; visina sjevernog zida je 3 m (navedene su vanjske dimenzije). Razlika u visini južnog i sjevernog zida proizlazi iz pada terena. Nad apsidom se zamjećuju dogradnje, zapravo izmjena kosine krova. Manje izmjene u završnim pojasevima kamenja vide se u gornjim rubovima južnog i zapadnog

³⁷ Niz primjera donosi *I. Fisković*, o. c. (15)... passim; usp. također *I. Fisković*, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih crkava u dubrovačkom kraju, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i u dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 12, Zagreb 1988, str. 189-208. Usp. također *P. Vežić*, Vela Gospa na Ošljaku, *Diadora* 14/1992, str. 32. No i poneke ranokršćanske crkve su bile nadsvodene usp. *J. Jeličić*, *G. Nikšić*, Konzervacija ranokršćanske crkve u Ublima na Lastovu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 6-7/1980/1981, str. 57-62.

zida. Na sjevernom vanjskom zidu vide se dva kamena zupca koja su u jednoj fazi života ovog veoma slojevitog zdanja nosila krov strehe - trijem uz crkvu.

Karakteristična je veoma rustična struktura zida što se pokazala nakon skidanja debelog sloja žbuke, posebno na apsidi sa zidanjem s lomljenim i prite-sanim kamenom u horizontalnim redovima s mjestimičnim izravnavanjem tankim slojevima od pločastog kamena. Takav način zidanja svojstven je ranobizantskim crkvama, ali i u gradnji zidina ranobizantskih kastruma. Veoma rustična struktura zidova zamjećuje se na crkvama VI./VII. stoljeća, posebno na onima unutar bizantskih kastruma, za razliku od relativno pravilnog zidanja s bolje tesanim kamenjem na crkvama V. stoljeća.³⁸

Najsličnija crkvi sv. Andrije je ruševna, kasnoantička crkva sv. Eufemije na otočiću Fumiji u blizini Čiova na trogirskom teritoriju. Crkva u obliku pravokutnika u tlocrtu s polukružnom apsidom traje u Dalmaciji od ranokršćanskog doba do u novi vijek. Velik broj crkava tog tipa datira iz ranokršćanskog doba. Te crkve su različitih dimenzija, od onih relativno velikih do malih kapela-oratorija. Ranokršćanske crkve ovakvog oblika što datiraju iz kasnoantičkog doba, sačuvane u temeljima ili pak u boljem ili lošijem stanju rasprostranjene su na kopnu i na otocima, ali i u dubljem kontinentalnom zaleđu istočne jadranske obale.³⁹

Posebnu grupu crkvice istog tipa činile bi one u sklopu bizantskih utvrda, smještene unutar zidina ili u njihovoj blizini poput, primjerice, crkve sv. Damjana u Brbatu na otoku Rabu,⁴⁰ crkve u uvali Orgul kod utvrde Veliki Grad na poluotoku Gradini na otoku Krku,⁴¹ crkve sv. Kuzme i Damjana na Vrgadi.⁴² No u bizantskim utvrdama mogu se dizati i crkve složenijih oblika poput one na otočiću Osinj uz ušće Neretve.⁴³

³⁸ Tako je, usporedbe radi, veoma rustično zide crkve sv. Damjana unutar kastruma u Barbatu na otoku Rabu; *M. Domijan*, Ostaci utvrde Sv. Damjan u Barbatu na otoku Rabu, Diadora 14, 1992, str. 339, sl. 11, str. 341, sl. 12. Usp. slike zidina ranobizantskih kastruma kod *Z. Gunjača*, o. c. (8) Tab. XVII. XX. Veoma su rustični ostaci zidina kastruma Svetojanj - usp. *Ž. Tomičić*, o. c. sl. 5, 6, 7. i 9.

³⁹ Crkve ovog tipa građene izvan gradova pripadale bi kasnijem vremenu u odnosu na one u gradovima i datirale bi iz razdoblja kristijanizacije pagusa uglavnom iz vremena V./VI. st., usp. *N. Cambi*. Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, Materijali XII, IX. kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, str. 256, isti: Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije, Arheološki vestnik, 29, 1978, str. 607. Usp. drugačije mišljenje i raniju dataciju pojedinih crkava ovog tipa s razlučivanjem građevina iz V. st. od onih iz VI. st. *B. Migotti*, Zusatz zur Datierung der ausserstädtischen frühchristlichen Architektur des breiteren salonitanischen Bereiches, Arheološki vestnik 43/1992, str. 111. Opširnu literaturu v. kod *M. Zaninović*, Collocazione degli edifici paleocristiani sulla costa adriatica, Studi in memoria di Giuseppe Bovini, vol., II., Ravenna 1989, str. 771, 777.

⁴⁰ *M. Domijan*, o. c. (38), str. 324 - 344.

⁴¹ *Z. Brusić*, Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Izdanja HAD 13, Zagreb 1989, str. 114, sl. 5.

⁴² *M. Domijan*, o. c. (19), str. 174.

⁴³ *Z. Gunjača*, o. c. (8), str. 114.

Po proporcijским odnosima u ranokršćanskim crkvama česti su izduženi pravokutnici, posebno oni kod kojih je odnos dužine 1:2.⁴⁴ Takav je omjer crkve sv. Andrije na Čiovu. Po proporcijama i po tlocrtu crkvi sv. Andrije bliska je, na primjer, ranokršćanska crkva Gospe od Špinuta u Splitu.⁴⁵ Različiti su tipovi apsida koje mogu biti duboke ali i plitke; najčešće su široke skoro kao i sam naos. Sv. Andriji na Čiovu po obliku apsida slična je, među ostalima, i crkva sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici.⁴⁶

Crkve pravokutnih tlocrta, neraščlanjene vanjštine i polukružnih apsida grade se i u ranom srednjem vijeku, zapravo na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek, u početnim fazama takozvanog predromaničkog graditeljstva.⁴⁷

Najstarija faza starijeg dijela crkve sv. Andrije datirala bi u VI./VII. stoljeće iz kojeg je ostao najveći dio postojećih zidova.

Možda je u ranom srednjem vijeku dio crkve presvođen pa su pritom dogradene lezene. Spomenuto je da je na istočnom zidu vidljiva izmjena visine zidova i kosine zabata. Naknadno je (u XVI. st. ?) crkvi porušeno zapadno pročelje i dodan novi, produženi dio.

Preinake manjih crkava, rušenjem njihovih zapadnih pročelja, dodavanjem novih korpusa tako da ostaci starijih crkava služe kao prezbitერიji novima, veoma su uobičajene od srednjeg vijeka do u naše doba. Produžena je tako ranokršćanska crkva sv. Marije u sklopu benediktinskog samostana na otočiću Šćedru pored Hvara⁴⁸; dio ranokršćanske crkve ugrađen je u novi produženi dio u Stipanskoj luci na otoku Braču.⁴⁹ Na samom Čiovu, primjerice, produžene su crkve Gospa pokraj Mora i crkva sv. Mavra. Vjerojatno je veoma stara i jezgra crkve sv. Julijana na trogirskom groblju.

Umjetnine

U crkvi na oltaru nalazila se reprezentativna slika s prikazom sv. Andrije s još četiri apostola koja se pripisuje Paolu Venezianu ili pak njegovu krugu (slika je sada u Pinakoteci u Trogiru).⁵⁰ Do prije nekoliko desetljeća u crkvi je visilo

⁴⁴ Usp. N. Petrić, O ranokršćanskim bazilikama i spomenicima na otoku Hvaru, Diadora sv. 15, 1993, str. 311-346. J. Jeličić, G. Nikšić, o. c. (37) str. 61; razmatra se i modularni sustav pri čemu bi modul bio 2 stope (*pes*), dakle 62 cm. To je otprilike i debljina zida Sv. Andrije na Čiovu.

⁴⁵ F. Oreb, Novi arheološki nalazi u crkvi gospe od Špinuta u Splitu, VAHD LXXII - LXXIII, 1979, str. 143-150.

⁴⁶ D. Marasović - M. Sumić, Sv. Kuzma i Damjan u Kaštel Gomilici, Obnova baštine 1, Zavod za zaštitu spomenika kulture Split, Split 1993, str. 3.

⁴⁷ Uz ovu grupu iz vremena VII. / VIII. st. ubrajala bi se na primjer crkva sv. Mihovila "na obali" (*in ripa maris*) u Splitu, usp. T. Marasović, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, Split 1994, str. 64, 177, 178.

⁴⁸ J. Fisković, o. c. (15), str. 223.

⁴⁹ J. Belamarić, R. Bužančić, D. Domančić, J. Jeličić - Radonić, V. Kovačić, o. c., str. 71.

⁵⁰ Bibliografiju o slici v. kod K. Prijatelj, Neobjelodanjena slika iz kruga Paola Veneziana u Splitu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 26, Split 1986-1987, sl. na str. 115, lit. bilj. 10. i 11.

slikano raspelo što se datira u početak XIV. stoljeća (sada u Pinakoteci u Trogiru).⁵¹ U unutrašnjosti je još izložen model ribarskog brodića, zavjetni dar kakvih je zastalno nekoć moralo biti u većem broju.

Nadvratnik

Na sjevernoj strani starije jezgre crkve nad vratima u sekundarnoj upotrebi ugrađena je kamena greda duga 115 cm, visoka 22 cm, urešena motivom urezanih polukrugova unutar kojih su urezani šiljasti lukovi. Ovi unutrašnji oštri lukovi nastali su konstrukcijom polukrugova koji se međusobno presijecaju. Nadvratnik je već objavljen.⁵² Moglo bi se pretpostaviti da je greda izvorno bila dio predoltarne pregrade.

Kamena greda korištena za nadvratnik sjevernih vrata

Motiv polukrugova koji se međusobno sijeku svojstven je ranokršćanskom razdoblju. Urezivanje ornamentalnih motiva, posebno onih geometrijske naravi, svojstveno je kasnijim fazama ranokršćanske umjetnosti i može se zapaziti i na nizu analognih ulomaka iz Dalmacije.⁵³ Takva tehnika korištena je

⁵¹ Usp. *G. Gamulin*, Slikana raspela u Hrvatskoj, Zagreb 1983, tab. V, Va, c., bibliografija na str. 119.

⁵² *T. Burić*, Predromanička skulptura u Trogiru, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, 12/1982, T II, 1, opis na str. 142. Taj ulomak kao kasnoantički određuje *I. Babić*, Starokršćanski ulomci u Trogiru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 25, Split 1985, str. 26, bilj. 3. Isto i *B. Migotti*, o. c. (27), str. 11.

⁵³ Usp. *I. Nikolajević*, Nekoliko reljefa geometrijskog stila iz Dalmacije, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 11/1968, str. 24. Niz primjera, uključujući ulomak iz Lovrečine na Braču, navodi *J. Jeličić-Radonić*, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, Split 1994, str. 49-50. Usporedbe radi, fragment s urezanim ljuskama nađen je i u ranokršćanskoj crkvi sv. Petra u Stonskom polju - v. *I. Fisković*, o. c. (15), str. 235, sl. 27.

i na kamenim spomenicima postjustinijanskog razdoblja.⁵⁴ Motiv lukova koji se sijeku antičkog je podrijetla, radi se zapravo o jednoj varijanti tako čestog ljuskastog ukrasa (u francuskoj literaturi koristi se izraz *décor d'écailles imbriquées* = ljuske složene poput crepova) kakvi se javljaju i na brojnim plutejima i tranzenama ranokršćanskih crkava pa tako i onih salonitanskih.⁵⁵ Takav se motiv ponavlja i na ranokršćanskim mozaicima kao rubni, završni motiv, pa tako, primjerice i na borduri mozaika konsignatorija salonitanske katedrale.⁵⁶ Naravno, taj motiv traje i u ranom srednjem vijeku, a koristio se i u pleternoj plastici.⁵⁷

Plutej

Plutej je izrađen od vapnenca, visok je 84 cm, a širok 102 cm, debljine je 12 cm. Koristi se u sekundarnoj upotrebi kao mensa oltara. Dio je gornjeg pojasa, letve, završnog vijenca otučen. Vjerojatno je odsječena i baza. Djelomično je otučen i oštećen prilikom nestručnog čišćenja žbuke kojom je bio pokriven.

Kompozicija pluteja raspodijeljena je u dva registra. U gornjem dijelu izduženi pojas-letva u funkciji je svojevrsnog vijenca (izvorna je širina bila 23 cm) pod kojim je pravokutno polje uvučeno u odnosu na gornji dio. Duž "vijenca" vijuga djelomično otučena lozica. Na lijevom rubu ovog pojasa zapaža se početak u obliku kuke. Biljke se račvaju u tri kraka. Pri vrhu, među biljem, ističu se bademasta ispupčenja. Analogije za uresne motive na vijencu možemo potražiti na jednom od dva pluteja što potječu iz Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira.⁵⁸

Pravokutno polje pluteja urešeno je prikazom križa uz koji vijugaju biljke za završecima, cvjetovima (ljljanima?) u obliku križa. Pod poprečnim krakovima križa pruža se po jedna položena traka savijena u obliku slova S. U gornjem desnom uglu zamjećuje se trokutasta porubljena figura.

Sve figure su izdignute nad ravnom pozadinom, ali je i pozadina udubljena u odnosu na rub pluteja. Dapače, stvara se poteškoća u određivanju početaka, okvirnog ruba pozadine. Unutar svih figura urezani su žljebovi tako da se one doimaju poput troprutih pletera. Sve figure su istovjetno ispupčene; debljina im

⁵⁴ Npr. na pluteju iz Sv. Lucije iz Val Sudiga u Puli (Arheološki muzej Istre u Puli) - usp. *M. Vicelja*, *La scultura del periodo postgiustiniano nell'Istria meridionale*, Hortus artium medievalium, I, Zagreb - Motovun 1995, str. 135. fig. 1.

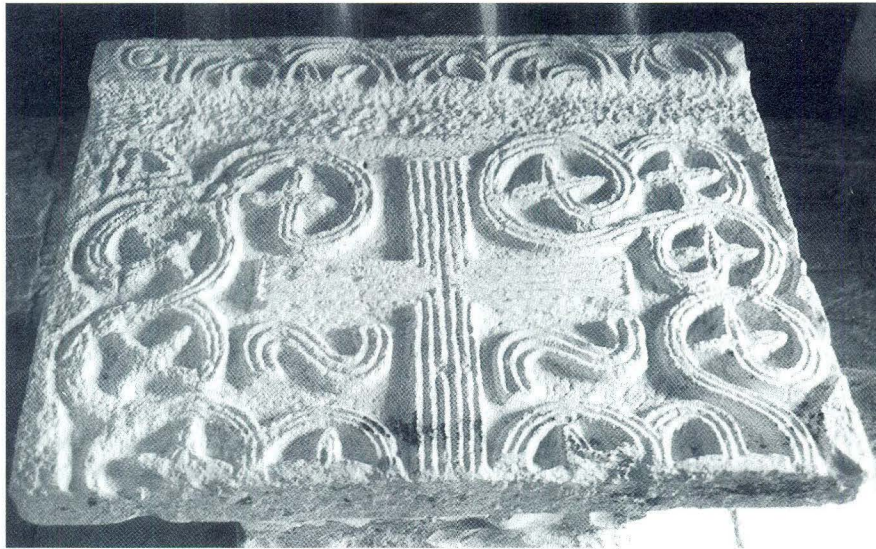
⁵⁵ Usp. *N. Duval - E. Marin*, *Salona I, Sculpture architecturale*, École française de Rome, Musée archéologique de Split, Rome 1994, cat. III. d. 1; X. c. 2.

⁵⁶ *J. Jeličić - Radonić*, *Mozaici konsignatorija salonitanske katedrale*, *Diadora*, 15, 1993, str. 281, sl. 5, B 4.

⁵⁷ Usp. *I. Babić*, *Predromanički fragmenti iz Marine kod Trogira s ekskursom o rano-srednjovjekovnoj skulpturi iz vremena kneza Muncimira*, Zbornik Božić, Grada i prilozi za povijest Dalmacije 12, Split 1996, str. 50.

⁵⁸ *Ž. Rapanić*, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987, tab. VIII, sl. 2, *T. Burić*, *Posljednji salonitanski kipari*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 88/1992, str. 177-197, tab. I.

doseže ravninu u koju su udubljene. Na vijencu su biljke oblikovane sa po dvije pruge. Na glavnom polju biljke i položene trake u obliku slova S oblikovane su sa po tri pruge, a križ pak sa šest pruga. U očitavanju ovih figura međusobno konkuriraju ispupčeni (pruge) i udubljeni dijelovi (žljebovi). Figure su isklesane prilično rustično. Imamo dojam kao da su izradene poput pruga povučenih po mekoj glini.

Plutej iz crkve sv. Andrije

Kompozicijsku živost stvaraju krivulje savijenih biljaka i dviju valovitih pruga u obliku slova S, no križ smješten u osi simetrije disciplinira i sredi cjelinu svojim krakovima što se doimaju poput koordinatnog sustava.

Ikonografiju pluteja iz Sv. Andrije na Čiovu treba tumačiti zajedno s analognim plutejima, s onima iz Sv. Marte (dva pluteja) i s onim iz Gale kod Sinja. Dakako, da je sačuvan još jedan plutej iz Sv. Andrije, moglo bi se dati potpunija tumačenja. Na oltarnim ogradama teme na plutejima mora da su bile međusobno komplementarne kao dio jedinstvene promisli.

Križ je velikih dimenzija; nalazi se u sredini kao glavna figura, što je slučaj i na plutejima iz Sv. Marte u Bijaćima (na oba pluteja) i na onom iz Gale kod Sinja.⁵⁹ Ostale figure su podređene križu što mu u simboličkom smislu pridaje kozmološku dimenziju.

⁵⁹ V. slike kod Ž. *Rapanić*, *Predromaničko doba...*, Tab. VIII; T. *Burić*, *Posljednji saloni-tanski kipari...* Tab. I, Tab. VI, sl. 2.

Kozmološka dimenzija križa najočitija je na jednom od pluteja iz Sv. Marte u Bijaćima i na onomu iz Gale. Na jednom od dva pluteja iz Bijaća sa strane križa su dvije različite virovite rozete koje su moguće naznake Sunca i Mjeseca, zvijezda općenito. Međutim, krugovi u rotaciji u bizantskoj umjetnosti mogu biti naznaka i za Logos (Riječ Božju).⁶⁰ Na pluteju iz Gale po krakovima križa prikazano je čak sedam koncentričnih krugova.⁶¹

Što znači trokutasta forma u lijevom gornjem uglu? Označava li možda naznaku početka? Poseban je problem interpretacija valovitih pruga u obliku slova S. Na pluteju iz Sv. Andrije one su položene pod krakovima križa, sa svake strane po jedna. Na jednom pluteju iz Sv. Marte prikazana je uz križ samo jedna valovita pruga, i to osovljena. Treba li je shvatiti kao oznaku za elemente, primjerice za zrak ili možda vodu s obzirom na ljudsku potrebu za kozmološkom puninom značenja u zaokruženoj i sredenoj slici svijeta. Linija u obliku slova S sugerira također dinamizan, trajanje, pravilno, sinusoidno ponavljanje. Naravno, to je veoma dopadljiva forma.⁶² Križ dominira nad tim valovitim figurama. Valovi izazivaju strah. More u Bibliji u svezi je s grozom od dubina, beskraja pučine, valova, bezdana, kaosa...⁶³ Znamenja koja će navijestiti kraj svijeta zapazit će se na Suncu i Mjesecu, na zemlji će pak zavladata strah od buke morske i valova (usp. Luk 21, 25 33). Isus spasavajući u oluji zapovjedio je vjetru i moru da se stišaju (usp. Mt 8, 23 27). Križ je znamen koji ne samo da spašava od demona i svih zlih sila, već i ukroćuje elemente, omogućavajući brođenje na svim olujama koje bjesne na moru i u zraku. Plovljenje slanim (gorkim) morem prepunim strašnih riba i opasnosti metafora je u psalmima same ljudske egzistencije.⁶⁴ Bog kroti huku valova i buku naroda, određuje granice i dosege mora; on je spasenje svih krajeva svijeta i mora dalekih (usp. Ps 65/64, 68). No, možda se radi u slučaju figure u obliku valova S tek o pukom dekorativnom elementu kojim se ispunjava prazni prostor? To je, uostalom, i oblik poznatog dekorativnog elementa, takozvanih strigila na ranokršćanskim sarkofazima.

Biljke su, dakako, veoma bogate značenjima. Nije svejedno kakav je smjer vitica, bujnost ili pak usahlost lišća, hranjivost ili škodljivost njihovim plodova, boja, miris i broj latica cvjetova. U psalmima čovjek pravednik je poput dobro zalijewane biljke. Ni sve biljke nisu iste i one mogu biti simbol grijeha. One su nametljivom ljepotom, ljepljivošću i slatkoćom bile odurne srednjovjekovnim krivovjericima kao simboli bluda. Na jednom pluteju iz Sv. Marte isto kao i na pluteju u Sv. Andriji biljke uz križ vijugaju u viticama. Na drugom pluteju iz Sv. Marte pod krakovima su križa sa svake strane po dva stalca.

⁶⁰ E. C. Schwartz, *The Whirling Disc*, *Zograf* 8/1977, str. 24-29.

⁶¹ V. slike kod Ž. Rapanić, o. c. (58), Tab. VIII; T. Burić, o. c. (58), Tab. I, Tab. VI, sl. 2.

⁶² Slikar William Hogarth razvio je cijelu estetiku sinusoidnosti nazivajući ovu figuru linijom ljepote; usp. R. Huyghe, *Formes et forces, de l'atome à Rembrandt*, Paris 1971, str. 251.

⁶³ Usp. X. L. Dufour, *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb 1998, str. 594, s. v. *more*.

⁶⁴ Usp. na primjer sv. Augustina *Enarratio in psalmum LXIV, njegovu interpretaciju stiha Exaudi nos Deus salvator noster, spes omnium finium terrae et in mari longe*. *Opera omnia*, Venecija 1789, Tom. IV, col. 635. G.

Na pluteju u Sv. Andriji, na jednom od dva pluteja iz Sv. Marte u Bijaćima, cvjetovi imaju oblik križa. Križevi izlaze iz prepleta iz dvaju lukova oltarne pregrade iz Sv. Marte u Bijaćima; također i na jednom ulomku pilastra oltarne ograde iz iste crkve; križ se nadovezuje na pleter i na jednom fragmentu pilastra iz Trilja.⁶⁵ Na ulomku pilastra iz Sv. Marte ne radi se o križolikim oblicima, već doslovno o križu s jasno izrađenim, obrubljenim krakovima. Crkveni su očevi posvuda vidjeli križeve; sve ih je podsjećalo na taj znamen od oblika jarbola, geodetskih naprava, kopalja za zastave, smjerova svijeta.... Križ kao oznaka Logosa podržava i nebo i zemlju, zakriljuje cijeli svijet, on podržava cijelo ustrojstvo kozmosa. Stoga bi se plutej ovog tipa s križem u sredini koji se nije bitno promijenio u ranosrednjovjekovnoj, predromaničkoj umjetnosti moglo shvatiti u smislu svojevršne inkantacije križem, naznakom samog Boga, njegove mudrosti koja upravlja cijelim svijetom, zvijezdama, biljkama, vodama.... Križ je naznaka za Stvoritelja svijeta, za Riječ Božju, koja se utjelovila u čovjeka u vidljivom obliku, u Isusu Kristu, upisana je u obliku križa u svemu stvorenom.⁶⁶ Sv. Ćiril Jeruzalemski divi se Bogu kojem se treba veličati po njegovim djelima, u biljkama, u živim stvorenjima, posebno naglašava more, valove na obali koja je zadnja granica što je oni ne mogu prijeći.⁶⁷ Ne bismo li mogli stoga prizor na spomenutim plutejima shvatiti u smislu udivljenja s hvalama i veličanjima Boga zbog njegovih velebnih djela, u duhu kakvim odišu psalmi i Kantik triju mladića u peći, što je blisko i srednjovjekovnom, franjevačkom doživljaju svijeta, ali i suvremenoj kozmološkoj i kristocentričnoj osjećajnosti jednog Pierrea Teilharda de Chardina.

No, križ na nekim plutejima, pogotovo zajedno s rozetama sa strane kao astralnim simbolima, moglo bi se shvatiti i u eshatolaško, apokaliptičnom smislu znamenja što navješćuju skončanje svijeta.

Što bi značili prepleti, motiv poznat dakako i u antičkoj umjetnosti, kojih nema na reljefu iz Sv. Andrije ali se javlja kod analognih kasnoantičkih, protobizantskih reljefa iz Sv. Marte u Bijaćima, Trogiru, Solinu, Biskupiji kod Knina, Trilju i Gali kod Sinja. Prepleti i čvorovi postavljaju probleme; treba ih razriješiti; iako su složeni, nisu djela kaosa već mudrosti koju treba uočiti. Njihova prepletanja, neuhvatljivosti i teška zamjetljivost početka i kraja upućuje na ideju vremena ako ne i vječnosti. Antičkom i srednjovjekovnom čovjeku bio je svojstven mistično religiozan doživljaj brojeva. Kršćane je bez sumnje broj tri, što je najčešći broj traka u pleterima, nužno vodio ideji Sv. Trojstva.

Naravno, izmiče nam definitivno ikonografsko rješenje, ali uvjereni smo da u biti ispravno upozoravamo na kozmološki značaj s križem koji dominira nad svijetom.

Pojedini motivi koje zamjećujemo na ovoj skupini reljefa svojstvenih ranokršćanskoj i protobizantskoj umjetnosti traju i u ranom srednjem vijeku. Tako se održava i motiv križa pod kojim rastu stabla. Na plutejima i tegurijima

⁶⁵ V. slike kod *T. Burić*, o. c. (18), Tab. I, II, III.

⁶⁶ Navode iz crkvenih očeva v. kod *J. Dölger*, Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens, Jahrbuch für Antike und Christentum, IX/1967, str. 24, 28.

⁶⁷ S. Cyrille de Jérusalem, Catéchèses baptismales. Namur 1962, str. 182 (XI-/649-B 6/). Za temu obala, granica valovima usp. Ps 104 (103), 9.

tijekom ranog srednjeg vijeka traju kružni ukrasi uz križ - virovite rozete i cvjetovi. Traje i motiv biljaka koje završavaju cvjetovima u obliku križa.⁶⁸ I dalje se pojavljuje savijeni trak u obliku slova S.⁶⁹ No trak u obliku slova S na predromaničkim reljefima manjih je dimenzija i s vitičastim završecima. Uz krakove križa prikazan je znak u obliku slova S na primjer na središnjem polju sarkofaga iz zadarske katedrale što se datira u prijelazno razdoblje od kasne antike u rani srednji vijek.⁷⁰ Na bočnoj strani tog sarkofaga pojavljuju se spirale kakve se javljaju na pluteju iz Gale kod Sinja.⁷¹ Koncentrični krugovi i spirale prikazuju se i u ranosrednjovjekovnoj, predromaničkoj umjetnosti.⁷² Održava se i kasnoantički motiv križa s više žljebova, odnosno prutova trakova.⁷³

Plutej iz Sv. Andrije na Čiovu kao i cijelu grupu analognih reljefa, ostataka kamenog namještaja crkava moglo bi se datirati u VI./VII. stoljeće, u postjustinijansko doba, dakle u vrijeme prije kristalizacije takozvane predromaničke umjetnosti.⁷⁴ Ranosrednjovjekovnoj, predromaničkoj pleternoj plastici svojstvene su složenije pleterne strukture, s tracima plošnije izrađenim, s prepletima koji ne ostavljaju mnogo slobodnog prostora u usporedbi s reljefima iz postjustinijanskog doba na kojima ne vlada *horror vacui*. Na ranosrednjovjekovnim reljefima za razliku od ovih iz prijelaznog, ranobizantskog doba, nema ambivalencija u prostornim planovima u smislu udubljeno plastično: predromanički pleteri su naime položeni na ravnu i jasnu pozadinu. Kod ranobizantskih reljefa figure

⁶⁸ Takav se motiv javlja na fragmentu luka (ciborija ili možda ambona) uzidanom u kući pored crkve sv. Alo u Terni - usp. Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Corpus della scultura altomedievale, II, La diocesi di Spoleto, a cura di Joselita Serra, Spoleto 1961, Tav. LIX cat. 156, str. 106.

⁶⁹ Niz primjera nabraja V. Delonga, Starohrvatska crkva na "Manastirinama" u Kašiću kod Zadru, Starohrvatska prosvjeta, III. s., sv. 18., 1998 (1990), str. 69.

⁷⁰ G. Kowalczyk - C. Gurlit, Denkmäler der Kunst in Dalmatien, Berlin, 1910, Tab. 69. I. Petricioli, Fragmenti skulpture od VI. do VIII. stoljeća iz Zadra, Diadora, 1/1959, str. 188, sl. 19..., Ž. Rapanić, o. c. (58), Tab. VIII, sl. 2.

⁷¹ I. Petricioli, o. c. (70), str. 188, sl. 20.

⁷² Prikazane su na primjer uz križeve na dvama plutejima iz Museo Nazionale u Lucci, a datiraju se u kraj VIII. i početak IX. st. Usp. Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Corpus della scultura altomedievale, I, La diocesi di Lucca, a cura di Isa Belli Barsali Spoleto 1959, Tav. XVII i XVIII, cat. n. 33, 34. str. 37- 39. To je uobičajen motiv u ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, tako je npr. sedam koncentričnih krugova prikazano na jednom kapitelu iz Ispettorato archeologico u Spoletu, a datira se u sredinu VIII. st. - usp. Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Corpus della scultura altomedievale, II, La diocesi di Spoleto, a cura di Joselita Serra, Spoleto 1961, Tav. XXXIX, cat. n. 100, str. 75.

⁷³ Križ s više žljebova isklesan je na primjer na sarkofagu iz S. Apollinare in Classe koji se datira u VI. st. usp. "Corpus" della scultura paleocristiana bizantina ed altomedievale, vol. II., Roma 1968, cat. 32, a. Takav je, primjerice, križ vrh tegurija s oltarne pregrade s natpisom na kojem se spominje knez Branimir nađen u crkvi u Šopotu kod Benkovca. Usp. Ž. Rapanić, o. c. (58), Tab. XXVIII, sl. 2.

⁷⁴ Mnoge od spomenutih reljefa ranije se datiralo u XI./XII. st. ali u novijoj literaturi određuje ih se kao umjetnine iz razdoblja na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek. Usp. Ž. Rapanić, o. c. 58, str. 115. i d. Cijelu grupu povezao je razložno i uvjerljivo T. Burić u navedenom radu (58). Posljednji salonitanski klesari. Možda

su i njihove pozadine udubljene u odnosu na okvirnu plohu u koju kao da su utisnute.⁷⁵ Kod reljefa iz prijelaznog, ranobizantskog doba vlada stanovita klasicizirajuća crta u smislu pomirenja statičnog i dinamičnog. Kod predromaničkih reljefa vlada, međutim, dinamična, veoma nemirna kompozicija. U rano-srednjovjekovnih pletera zamjećuje se najčešće i kvalitetna izradba. Kod skupine reljefa na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek očita je disparatnost između relativno rustične izvedbe i složenog ikonografskog programa, ali se to može objasniti s predlošcima koje su preuzimali lokalni majstori klesari. Predlošci su vjerojatno stizali iz Ravenne, ali možda iz samog Konstantinopolisa, tadašnje političke i crkvene središnjice. Dublja značenja nadilazila su vjerojatno lokalne dalmatinske klesare, ali ne i pojedine učenije monahe i svećenike koji su naručivali kamenu opremu crkava.

U ovom trenutku ne možemo ukazati na predloške, ali možemo na bliske analogije. Spominjemo tako sarkofag nadbiskupa Teodora iz bazilike S. Apollinare in Classe. Na bočnoj strani poklopca prikazan je veliki križ pod čijim krakovima vijugaju vitice što završavaju cvjetovima ljiljana. Nad krakovima križa je pak sa svake strane po jedna rozeta.⁷⁶

naslov nije najprikladniji jer sva ova djela ne bi trebalo dovoditi u svezu samo sa salonitanskim klesarima, pogotovo uzimajući u obzir Trogir i njegove kamenoklesarske tradicije što sežu u antičko doba. Zamiranjem urbanog života u Saloni nije došlo do prekida života u drugim preživjelim naseljima, ne samo na obali i otocima, već možda i u manjim enklavama u zabitijim dijelovima kontinentalnog zaleđa. Stoga nije nužno ograničenje s okvirom početka VII. stoljeća. I nalazi novca na području Trogira ukazuju na nastavljanje života u postjustinijanskom razdoblju - usp. V. Delonga, Kasnoantički i bizantski novac iz Trogira i okolice, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 78/1985, str. 95-115.

⁷⁵ Osim na reljefima koje nabroja T. Burić, Posljednji salonitanski kipari.... passim, dalo bi se nabrojiti još takvih djela, posebno u unutrašnjosti rimske Dalmacije, na teritoriju današnje Bosne. Naravno, to nije nikakva posebnost Dalmacije; primjerice, takve udubljene figure, ukrase zamjećujemo na pojedinim fragmentima iz sklopa oko Eufrazijeve bazilike u Poreču, a datiraju ih u VII./VIII. st., usp. R. Russo, Sculture del complesso eufrasiano di Parenzo, Università degli studi di Cassino. Roma 1991. fig. 152, 219, kat. 126.

⁷⁶ Usp. Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale, vol. II., Roma 1968, cat. 24. b. c. Veoma je bujno raslinje što se prepliće oko križa na ogradama iz episkopalne bazilike u gradu Stobi, usp. R. F. Hodinott, Early byzantine Churches in Macedonia and southern Serbia, London 1965, tab. 40. d. Križ sa stiliziranim granama što se povijaju ispod poprečnih krakova veoma je čest i u kasnijoj bizantskoj umjetnosti, na kapitelima, nadvratnicima, sarkofazima i relikvijarima; usp. A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age (XIe XIVe siècles) Paris 1976, passim. Na poledini triptiha iz Louvrea (triptyque Harbaville, X. st.) prikazan je križ pod kojim su životinje, ali i stabla što se naginju prema križu što vjerojatno treba shvatiti kao svojevrsnu adoraciju križa; usp. A. Goldschmidt, K. Weitzman, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen X. - XIII. Jahrhunderts, Berlin 1934., vol II., Reliefs, cat 33; usp. detaljan opis u katalogu Byzance, L'art dans les collections publiques françaises, Musée du Louvre, 3 novembre 1993/1er février 1993, str. 235, cat. no.149. Stabalca koja se povijaju prema križu prikazana su, primjerice, i na pluteju (X./XI. st.) iz katedrale u Torcellu; usp. katalog izložbe Venezia e Bisanzio, Venezia, Palazzo Ducale. 8 giugno/30 settembre 1974. cat. no. 31.

Prozor

Na apsidi u prozoru uzidana je kamena rešetka - tranzena s figurama koje su izrađene prošupljivanjem. Tranzena je visoka 111 cm, široka 40 cm, debela 5 cm. Unutar nje prikazan je pravokutnik, ponad njega križ, a iznad njega krug. Na površini između križa i kruga došlo je do oštećenja tako da su te dvije figure spojene. Unutar pravokutnika naznačene su dijagonale.

U kasnoantičko, ranobizantsko doba uobičajene su kamene rešetke, ali izrađene najčešće tako da su figure puni dijelovi dok praznine imaju funkciju pozadine kao što je to slučaj npr. na čuvenim prošupljenim ogradama u Sant' Apollinare Nuovo u Ravenni na kojima se prikazuje križ kao središnji element. Na tranzeni iz Sv. Andrije figure su u negativu. Figura je dakle šupljina. Prozorske rešetke ranokršćanske crkve sv. Bartolomeja na Crkvini u Galovcu kod Zadra, sačuvane samo u ulomcima, imale su, izgleda, također prikaze križa izrađenog u negativu.⁷⁷ Križ u negativu - kao otvor s kružnom perforacijom ponad njega prikazan je na prozorskoj rešetki na ranosrednjovjekovnoj crkvi S. Pudenziana u Viscianu.⁷⁸

Perforacije imaju vjerojatno i simboličko značenje.⁷⁹ Kroz njih se, naime, pojavljuje svjetlo pa se tako one ukazuju kao svjetlosne figure gledano iz tamne i skućene ponutrice, pogotovo ujutro kad je sunce na istoku, tako da su se mogle doživljavati kao svojevrsne hijerofanije, kao figure i kao svjetlo koje je samo po sebi naznaka za božansko i sveto, posebice imajući u vidu tip religijske senzibilitnosti kakvu, primjerice, očituje Sv. Efrem Sirijski ili pak Pseudo Dionizije Areopagita. Križ na neki način lebdi između pravokutnika i kruga. Pravokutnik je dolje u bazi, stoga ga valja tumačiti kao naznaku za zemlju. U srednjovjekovnom simbolizmu Zemlja se shvaćala kao pravokutnik. Ta figura je, smatralo se, svojevrsna deformacija kruga koji se iz vječnosti spustio u vrijeme, u ovaj prostor.⁸⁰ Stoga je pravokutnik, vjerovalo se, manje vrijedan od kruga. Krug ponad križa označivao bi valjda nebeske sfere, ali i ono transcendentno, bitno drugačije od vremenitog i materijalnog svijeta. Križ bi bio veza što ujedinjuje krug i pravokutnik. Dijagonale unutar pravokutnika oblikuju znak poput slova X što podsjeća na poznati Platonov simbol iz Timeja koji je Justin Martir (I. Apol. 60, 1) dovodio u svezu s križem, prepoznavajući u njemu filozofsku, pogansku prefiguraciju križa. Takozvani križ sv. Andrije ima također oblik slova X.

No možda se uopće ne radi o simboličkom elementu, već o tehničkom detalju jer dijagonale prečke učvršćuju ionako previše prošupljenu ploču koja bi

⁷⁷ J. Belošević, Prozorske rešetke ranokršćanske crkve sv. Bartolomeja na Crkvini u Galovcu kod Zadra, *Diadora* 15, 1993, str. 85-102.

⁷⁸ Rešetka se datira u IX. st. usp. *Corpus della scultura altomedievale*, XII, Le Diocesi di Amelia, Narni e Orlicoli, a cura di Gioia Bertelli, Spoleto 1985, Tav. L., opis na str. 204-205.

⁷⁹ Na ovu temu usp. *P. Reutersward*, *Windows of Divine Light Interpretazioni veneziane*, Venezia 1984., str. 77; *I. Babić*, *Agnus Dei na crkvi sv. Ivana Krstitelja u Trogiru*, *Prijedlog za Radovana*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 27/1988, str. 38.

⁸⁰ Usp. *G. de Chapeaux*, *S. Steckx*, *I simboli del Medio Evo*, ed. Jaca Book, Milano 1984, str. 29 i d., str. 100, 112.

Tranzena na apsidi crkve sv. Andrije

Iako mogla puknuti, što se uostalom i dogodilo u gornjem dijelu. Prečke u obliku slova X nalaze se unutar dva kružna otvora kamene ploče prozorskog otvora što potječe iz crkve sv. Ciprijana u Splitu.⁸¹ Dijagonale presijecaju i kružne otvore jedne tranzene na prozoru episkopija u Poreču.⁸²

⁸¹ Usp. *M. P. Flèche, Mourgues, P. Chevalier, A. Piteša*, Catalogue des sculptures du haut Moyen Age du Musée archéologique de Split, I, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. 85, 1993, tab. XXIII, cat. VII, 5, 29, str. 259. Tranzenu spomenuti autori datiraju u razdoblje X.-XII. st.

⁸² Usp. *E. Russo*, o. c. (75), str. 175, cat. n. 151. Tranzena bi se datirala u VII./VIII. st.

Ovu tranzenu smatramo suvremenom s plutejom u unutrašnjosti, izrađenom po istoj duhovnoj potki. Prošupljene kamene rešetke prozora na crkvama traju od ranokršćanskog doba pa do u rani srednji vijek.⁸³ Većina sačuvanih prozorskih rešetki iz umjetničke baštine Dalmacije, bile one kasnoantičke ili pak ranosrednjovjekovne, uglavnom su koncipirane kao mramorne ili pak kamene rešetke s dijagonalnim prečkama. Tranzena iz Sv. Andrije jedna je od najbolje sačuvanih, ali i najsadržajnijih u Dalmaciji.

Zaključak

Kameni namještaj i velik dio sačuvanog zida stare jezgre Sv. Andrije potječe iz VI./VII. stoljeće. Uključujući i sam titular i toponim, naziv brda na kojem je crkva smještena prenosi uspomene iz dugih stoljeća bizantske vlasti u Dalmaciji.

⁸³ Čuvane su one iz kasnoantičke i ranosrednjovjekovne tranzene iz krstionice i katedrale u Albegni; Usp. *J. Hubert, J. Porcher, W. F. Volbach, L' Europe des invasions*, Paris 1967, fig. 5; usp. također *A. Frondini, Rilievi del battistero e della cattedrale di Albegna*, Miscellanea in onore di padre Alejandro Recio Veganzones O.F.M., Pontificio istituto di archeologia cristiana, LI, Città del Vaticano, 1994. str. 253. Na tranzeni ranosrednjovjekovne crkve Santa Cristina de Lena s prikazom križa; usp. *L'art préroman hispanique 1*, ed. Zodiaque, fig. 125. Više tranzena sačuvano je u Trogiru Usp. *T. Burić*, o. c. (62) str. 130, 131; isti, *Novi nalazi srednjovjekovne skulpture iz Trogira. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 28/1989, str. 25-31. Najreprezentativnija je ona na Sv. Barbari. Upozoravamo i na neobjavljenu mramornu rešetku na prozoru samostana sv. Nikole na pročelju u glavnoj gradskoj ulici na drugom katu.

LA CHIESA DI S. ANDREA A ČIOVO (TROGIR)

Ivo Babić

Sul colle Balan a Čiovo s'erge la chiesa di S. Andrea. In essa sono stati scoperti un pluteo e una transenna che si possono datare al VI-VII secolo. È verosimile che la chiesa sia stata innalzata a quel tempo, forse all'interno di un castrum bizantino. Il titolare stesso rimanda all'epoca della prima arte bizantina quando il culto di questo apostolo, protettore di Costantinopoli, si diffuse in Dalmazia. Vi sono indizi che sulla collina dove sorge la chiesa si trovava una fortificazione della prima arte bizantina quali sono note per tutta la Dalmazia. La chiesa nel corso dei secoli subì una serie di trasformazioni e fu così prolungata in modo che la chiesa antica avesse funzione di presbiterio. In occasione di restauri alla chiesa è stata ritrovata la transenna in una finestra murata dell'abside. Si cerca di analizzare il simbolismo del rettangolo sotto la croce e del cerchio a questa sottostante. In funzione secondaria è stato ritrovato anche il pluteo, che si data al VI-VII secolo, in epoca postgiustiniana, prima della comparsa della plastica a intreccio altomedioevale, preromanica. Si cerca di spiegare il significato iconografico che è verosimilmente di natura cosmologica. La croce si libra sul mondo; sotto di essa s'avvolgono piante con fiori a forma di croce ciò che è possibile in relazione ai testi dei Padri della Chiesa che su tutto vedevano impresso il segno della croce. Si dedica particolare attenzione al motivo a forma di lettera S. Non è forse simbolo degli elementi, in questo caso dell'acqua?